

Wstęp

Książka, którą oddajemy do rąk czytelników, stanowi pokłosie wieloletnich badań naukowych historyków, kulturoznawców, literaturoznawców i językoznawców regionu Europy Środkowo-Wschodniej. Autorami tekstów są pracownicy Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu w Białymstoku, Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej, Akademii Ostrogskiej, Żytomierskiego Uniwersytetu Państwowego (Ukraina), Instytutu Historii Litwy i Europejskiego Uniwersytetu Humanistycznego (Litwa), a także badacze białoruscy. Mimo różnorodności dyscyplin reprezentowanych przez autorów interdyscyplinarny zespół badaczy łączy zainteresowanie tożsamością kulturową narodów Europy Środkowo-Wschodniej.

W monografii zaprezentowano problem kulturowej historii i współczesności Europy Środkowo-Wschodniej w dwóch głównych perspektywach: procesu, kształtowania się elementów tożsamościowych narodów Europy Środkowo-Wschodniej, a także stanu, punktowej analizy w wybranym okresie. Takie podejście pozwoli lepiej zrozumieć nie tylko różnorodność kulturową Europy Środkowo-Wschodniej, lecz także mechanizmy i determinanty zmian zachodzących w jej obrębie. Książka przybliży wiele mało dotąd znanych epizodów z historii procesów narodotwórczych w tej części Europy. Jednocześnie ukazuje rolę kultury i języka, a także – co szczególnie istotne – kontaktów międzykulturowych w kształtowaniu tożsamości narodowej mieszkańców naszego regionu.

Tom rozpoczynają materiały dotyczące rozważań nad tożsamością kulturową regionu w czasach średniowiecza. Otwiera je artykuł Joanny Getki i Viktora Moisiienki podkreślający konieczność reinterpretacji rosyjskich mitów glottogonicznych, forsujących istnienie jakiegoś wspólnego języka pisanego w najstarszym okresie. Na podstawie analizy tekstów oryginalnych z XI–XIV w. uczeni wyciągają wnioski na temat początku procesu kształtowania się normy ukraińskiego języka literackiego w XI w.

Problematykę niezależnego od obrządku kształtowania się ukraińskiej tożsamości kulturowej, nawiązującej do tradycji kijowskiej, porusza Jerzy Ostapczuk. Na przykładzie kolejnych wydań Ławry Poczajowskiej – analizy wschodniosłowiańskich cyrylickich starych druków liturgicznych Ewangelii tetr – autor charakteryzuje szerzej nieznanne problemy kultu świętych i jego wpływu na tożsamość.

Tekst Viktora Korbuta jest poświęcony kształtowaniu świadomości narodowej pierwszych działaczy białoruskich. Autor przeanalizował proces przeistaczania się ich tożsamości z polskiej w białoruską.

Kolejne artykuły dotyczą problematyki związanej z możliwościami trwania tożsamości narodowej w skrajnie niekorzystnych warunkach przemocy kulturowej w czasie okupacji niemieckiej i radzieckiej. Andrii Smyrnov ukazał działalność arcybiskupa chełmsko-podlaskiego Hilariona Ohijenki na rzecz ukrainizacji podległej mu diecezji. Kolejny tekst, który wyszedł spod pióra Jerzego Grzybowskiego, traktuje o próbach białoruskiej działalności organizacyjnej i kulturalno-oświatowej na Białostocczyźnie. Aliaksandr Huzhalouski z kolei przedstawił mało dotąd znany temat rusyfikacji oświaty i kultury na Białorusi Radzieckiej w okresie tzw. odwilży Nikity Chruszczowa.

Wpływowi polityki na kształtowanie się tożsamości poświęcone są rozważania Grzegorza Gąsiora, który podjął się próby przedstawienia refleksji na temat Rosji od odrodzenia narodowego do wojny rosyjsko-ukraińskiej w 2022 r. z perspektywy czeskiej. Przykład Czech wykorzystał w swojej analizie także Vratislav Doubek, który badał relacje między inteligencją a polityką na przełomie XIX i XX w.

Region Europy Środkowo-Wschodniej jest powszechnie i nie bez podstaw nazywany tygłem kulturowym, w którym kontakty kulturowe odgrywają ogromną rolę. Nie dziwi więc, że perspektywa kontaktów między kulturami, jako ważny czynnik wpływający na budowę tożsamości własnej wybranych narodów regionu, stanowi rdzeń zamieszczonych w tomie analiz badających to zjawisko w różnych przedziałach czasowych: od średniowiecza do współczesności. Aliona Liubaya w tekście na temat społeczności tatarskiej na ziemiach Białorusi i Litwy dobitnie pokazała jej wkład w kształtowanie wielokulturowego oblicza regionu. Dangiras Mačiulis przybliżył słabo rozpoznany problem pamięci zbiorowej i jej wpływu na tożsamość w Polsce i Litwie. Andrei Mastyka w swoim artykule skupia się na działalności Białoruskiego Związku Akademickiego i jego wpływie, który organizacja ta wywarła na tożsamość studentów Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Anatol Vialiki omawia polsko-białoruskie stosunki kulturalne w latach 1952–1959 na przykładzie działalności Białoruskiego Towarzystwa Łączności z Zagranicą. Antoni Mironowicz scharakteryzował rolę projektów edukacyjno-naukowych w przezwyciężeniu kryzysu demokracji na wschodnim pograniczu Unii Europejskiej. Z kolei Alicja Szumowiecka ukazała rolę euroregionów i mniejszości narodowych w rozwoju dialogu kultur w Europie Środkowej w latach 1991–2020 na wybranych przykładach prowadzonej przez Czechy dyplomacji kulturalnej. Tom kończy tekst Ivana Zhyhała, który dokonał przeglądu możliwych taktyk postępowania Rumunii w poszukiwaniu własnej tożsamości na przykładzie dyskusji intelektualistów rumuńskich toczącej się pod koniec XX w.

*Joanna Getka
Jerzy Grzybowski*

JOANNA GETKA

Uniwersytet Warszawski

j.getka@uw.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0001-5857-7257>

VIKTOR MOISIENKO

Żytomierski Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki

v.moysiyenko@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-8420-1947>

*Żołnierzom ukraińskim,
którym prawdę historyczno-kulturową przyszło
bronić nie argumentami naukowymi, ale bronią pałą,
dedykujemy*

Zarys genezy ukraińskiego języka literackiego, czyli o konieczności reinterpretacji rosyjskich mitów glottogenicznych

Outline of the Genesis of Ukrainian Literary Language, or the Necessity to Re-Interpret the Russian Glottogenetic Myths

Abstract: The article proposes a new approach to explaining the origins of the literary and written language of the Eastern Slavs on the example of the Ukrainian language. The authors reject theories according to which literary language could only exist if it was codified. Instead, they adopt the thesis about the need for a norm: writers applying repetitive rules, even if they remain unwritten. The norms of the Ukrainian and Belarusian languages have come a long way, but their origins undoubtedly date back to the earliest Ruthenian period. At the same time, the authors postulate not only the idea of the existence of separate Belarusian and Ukrainian languages since the eleventh century, but also separate Ukrainian and Belarusian redactions of the Church Slavonic language in the eleventh to fourteenth century, thus rejecting the politically biased thesis of Russian linguists about the existence of a single redaction of Church Slavonic for all East Slavic languages in the above period. The study and conclusions presented in the article are based on direct re-analysis of original written sources which, according to the authors, are the only reliable sources for interpreting the origins of the linguistic norm. The subject of analysis are original documents whose dating and place of origin have not been discussed by scholars. These include texts created both in written Ruthenian language, which was based on the local speech, and in Church Slavonic. In this context, it should be emphasised that the analysed relics of literature

also represent features of the Novgorod-Pskov dialect. This, however, remains beyond the scope of interest of the authors of the article as this dialect did not develop into a separate East Slavic language: the Novgorod tradition was destroyed by the Moscow tradition.

Key words: literary language, linguistic norm, written transmission, East Slavic languages, redactions of the Church Slavonic language, Ukrainian language, genesis

Uwagi wstępne

Problem glottogenezy wschodniosłowiańskich językowych struktur narodowych oraz języków literackich rozpatrywany był przez długi czas w ramach dominującego w slawistyce poglądu uczonych, którzy bardziej lub mniej świadomie legitymizowali geopolityczną ideę „starszego brata” (tzw. naród rosyjski) i dwóch „młodszych braci” (narody białoruski i ukraiński), zapoczątkowaną przez władze carskie i przejętą następnie przez ideologów radzieckich. Obecnie, ponad 30 lat po rozpadzie Związku Sowieckiego i odzyskaniu niepodległości przez Białoruś i Ukrainę problem interpretacji faktów lingwokulturowych pozostaje otwarty i wymaga ponownej analizy. Podjęta kwestia jest tym bardziej aktualna, że fakty historyczne i kulturowe są instrumentalizowane dużymi nakładami finansowymi i organizacyjnymi przez władze rosyjskie dla odpowiedniego przekazu propagandowego. Warto wspomnieć, że intensyfikacja tych działań nastąpiła w końcu pierwszego dziesięciolecia XXI w. – ich symboliczną cezurę początkową wyznacza rok 2007 i powołanie Fundacji „Russkij Mir”¹, której cele i interpretację dziejów ilustruje przekaz zawarty w artykule *Об историческом единстве русских и украинцев* [O jedności historycznej Rosjan i Ukraińców]².

¹ Już w 2008 r. powołano, mającą gwarantować „poprawną” interpretację trudnych kart dziejów Rosji, Komisję przy Prezydencie FR do Przeciwdziałania Falsyfikacji Historii na czele z Siergiejem Naryszkinem, ówczesnym szefem administracji prezydenckiej, wywodzącym się z wywiadu KGB. Później, w 2012 r. powołano Rosyjskie Towarzystwo Historyczne (RTH) i Rosyjskie Wojskowe Towarzystwo Historyczne (RWTH), których działalność kontynuowała prace Komisji. Por. J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, Warszawa 2023, s. 45 i nast.; por. też: J. Getka, *Obalić mity, paradygmaty i dogmaty. Humanistyka wobec wyzwań rosyjsko-ukraińskiej wojny hybrydowej. Uwagi na marginesie polsko-ukraińskich kontaktów kulturowych*, [w:] *W poszukiwaniu tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej. Tom jubileuszowy z okazji dwudziestolecia Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego*, red. J. Getka, J. Grzybowski, Warszawa 2022, s. 19 i nast.

² В. Путин, *Об историческом единстве русских и украинцев*, Президент России, <http://kremlin.ru/events/president/news/66181> (dostęp: 24.02.2023).

Niniejszy artykuł stanowi więc naukowy głos w dyskusji na temat „jedności historycznej Rosjan i Ukraińców”, w której jednym z wątków jest geneza wschodniosłowiańskich języków narodowych i literackich. Ze względu na złożoność podjętej problematyki zaprezentowana analiza koncentrować się będzie na początkach języka ukraińskiego. Analiza zawarta w niniejszym artykule stanowi kontynuację badań najstarszych tekstów powstałych na obszarze Rusi w XI–XIV w.³ i jest kolejnym etapem szerszego studium na ten temat.

Choć istnienie trzech osobnych języków od początku wyodrębnienia się grupy wschodniosłowiańskiej od dawna jest przyjęte wśród naukowców białoruskich, rosyjskich i ukraińskich⁴, to w slawistyce niejasna pozostaje geneza standardów/języków literackich ukraińskiego, a także białoruskiego (a idąc tym śladem – również rosyjskiego).

Celem niniejszego tekstu jest więc rzetelna, oparta bezpośrednio na źródłach literackich, a nie wcześniejszych interpretacjach, analiza języka najstarszych, dokładnie zlokalizowanych i datowanych zabytków powstałych w skryptoriach kijowskich

³ J. Getka, V. Moisiienko, *Origins of the Ukrainian Literary Language in the Context of the Polish Hypothesis on Genesis Polish Literary Language*, „Українська полоністика” 2020, nr 17, s. 27–39.

⁴ С. Смаль-Стоцький, *Розвиток поглядів на семью словянських мов і їх взаїмне споріднення*, 2 доп. вид., Прага 1927, s. 40, 45, 90; О. Колесса, *Погляд на історію української мови. Інавгураційний виклад, виголошений в Українському В. Університеті в Празі дня 23. жовтня 1921*, Прага 1924, s. 4; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, переклад з англійського видання С. Вакуленка та А. Даниленка, Харків 2002, s. 54–55 (G.Y. Shevelov, *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*, Heidelberg 1979); idem, *Чому общерусский язык, а не виборуська мова*, [w:] idem, *Вибрані праці. Мовознавство*, кн. 1, Київ 2009, s. 392–393; П. Вэкслер, *Гістарычная фаналогія беларускае мовы*, Мінск 2004, s. 80–81; С. Николаев, О. Тер-Аванесова, М. Толстая, *Вокализм праславянских говоров в праславянской перспективе*, [w:] *Славянское языкознание, XV Международный съезд славистов, Доклады российской делегации*, red. А.М. Молдован, С.М. Толстая, Ж.Ж. Варбот, В.М. Живов, А.А. Плотникова, Москва 2013, s. 117; А.А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг., Москва 2004, s. 7–8. Zarazem w przestrzeni publicznej wciąż funkcjonuje mit o jednej staroruskiej kolebce kulturowej, a w związku z tym i wspólnym języku „staroruskim” dla trzech odrębnych przecież ludów wschodniosłowiańskich Rusi z okresu X–XIII w. W efekcie w nauce i w przestrzeni publicznej nadal powszechna jest opinia, że na Rusi przynajmniej do XIV w. wszyscy wschodni Słowianie mieli wspólny język – „staroruski”. Por. В.В. Иванов, *Древнерусский язык*, [w:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, red. В.Н. Ярцева, Москва 1990, s. 143; О.Ф. Жолобов, *Древнерусская грамматика: простые претериты и praesens historicum*, Казань 2017; Т.В. Krause, J. Slocum, *Old Russian Online. Series Introduction*, Texas Liberal Arts, <https://lrc.la.utexas.edu/eieol/oruol> (dostęp: 24.02.2023); J. Getka, *Obalić mity...*, op. cit., s. 24, przyp. 27 i nast.

pod kątem wyodrębnienia w nich ukraińskich cech językowych. Poza polem badań niniejszego artykułu pozostaje więc m.in.: część Digestów (Pandektów) Antiocha, Turowskie karty czytań ewangelicznych, Żywot Tekli, Żywot Kondrata, Psalterz Byczkowski, Psalterz Czudowski, Karta Wiktorowa, Przepowiedzi cerkiewne, Ewangeliarz Kaznodziejski Konstantyna Bułgarskiego, których miejsce powstania wciąż jest obiektem dyskusji, mimo że większość historyków języka (z wyjątkiem rosyjskich) wiąże się z kijowską (ukraińską) szkołą piśmiennictwa.

Badane teksty: Ewangeliarz Reimski z pierwszej połowy XI w., Ewangeliarz Ostromira (1056–1057), Izborniki Światosława (1073, 1076), Ewangeliarz Archangielski (1092) oraz unikatowe materiały z zabytków z okresu od XII do połowy XIII w.: Apostoł Krystynopolski, Oktoich Wiedeński, Ewangeliarz Halicko-Wołyński to źródła w języku cerkiewnosłowiańskim rusko-ukraińskiej redakcji słabo rozpoznane pod kątem lingwistycznym, choć niektóre z nich były już częściowo przedmiotem badań językoznawców w uogólnionych pracach nad glottogenezą ukraińską⁵. Fakty z tekstów cerkiewnosłowiańskich uzupełniają i potwierdzają cechy językowe poświadczone zarówno przez znane wcześniej, jak i przez niedawno odkryte inskrypcje na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie. Odkrycie nowych faktów językowych otwiera nowe perspektywy badawcze. Liczba odzwierciedlonych w nich zjawisk wymowy lokalnej skłania do rewizji poglądów slawistów na temat kształtowania się ukraińskiego języka literackiego / standardu języka ukraińskiego.

Celem przedsięwziętego badania jest weryfikacja dominujących w językoznawstwie historycznym tez o:

- istnieniu przed XIV w. jednego wspólnego pisanego „języka staroruskiego” jako wspólnego, zunifikowanego dla wszystkich wschodnich Słowian;
- istnieniu przed XIV w. jednej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego.

Dokładna analiza dotychczas nieopisanych zabytków oraz nowe odczytanie rękopisów, które były już przedmiotem badań językowych, pozwalają sformułować

⁵ А. Крымській, *Українська грамматика. Научно-практический курсъ сознательного изученія центрально-української рѣчи, освѣщенный указаніями на важнѣйшіе моменты изъ исторіи развитія малорускаго языка начиная съ XI вѣка, особенно изъ исторіи нарѣчія восточно-малорускаго (лѣтописнаго киево-чернигово-перяславскаго)*, т. I, Москва 1907; П.О. Бузук, *Про мову найдавнішої української євангелії*, „Записки історико-філологічного відділу УАН” 1927, nr 12, s. 4–25; М.А. Жовтобрюх, *Фонетика*, [w:] М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, В.Г. Скляренко, *Історія української мови. Фонетика*, Київ 1979, s. 65–329; Ю. Шевельов, *Історична...*, op. cit.; В.В. Німчук, *Походження української мови*, [w:] *Етнічна та етнокультурна історія України*, т. I, кн. 2, ред. В.Д. Баран, Л.Л. Залізняк, В.М. Зубар, В.В. Німчук, Київ 2005, s. 351–468; Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, Київ 1988.

tezę, że już najdawniejsi pisarze dążyli do odzwierciedlenia lokalnej wymowy. Uzasadniona jest teza, że jeśli prób oddania własnej wymowy (nawet jeśli na pierwszy rzut oka wydają się one zwykłymi błędami) jest coraz więcej, to należy założyć, że ich pojawienie się nie jest przypadkowe, lecz stanowi chęć świadomego wprowadzenia do tekstu wymowy uzualnej, a następnie odpowiedniego stworzenia normy. W związku z tym nasze badanie prowadzić będzie zarazem do weryfikacji postawionych przez nas nowych tez badawczych:

- Już od XI w. można mówić o rozwoju rusko-ukraińskiego (dawnoukraińskiego) piśmiennictwa/języka literackiego, które dały podwaliny pod współczesny ukraiński język literacki, a także o rozwoju w tym czasie piśmiennictwa/języka literackiego rusko-nowogrodzkiego. Tradycja piśmiennictwa Nowogrodu została jednak zahamowana i zniszczona przez ekspansję moskiewską.
- Już od XI w. formowały się dwie tradycje (redakcje) języka cerkiewnosłowiańskiego: południoworuska (ukraińska) i północnoruska (nowogrodzka).

W efekcie celem niniejszego opracowania jest weryfikacja tezy o istnieniu ciągłości rozwoju standardu języka ukraińskiego / literackiego języka ukraińskiego od pierwszych prób stworzenia normy w XI w. do współczesnej, prawnie przyjętej normy ukraińskiego języka ogólnego. Ze względu na objętość tekstu nie jest naszym celem prześledzenie i zaprezentowanie złożonego procesu tworzenia tej normy. Niektóre zjawiska zostaną omówione jedynie przyczynkowo, inne zaś zostaną przywołane dla zakreślenia szerszego kontekstu. Szczegółowej analizie i omówieniu podlegać natomiast będą te zjawiska językowe z tekstów cerkiewnosłowiańskich XI–XIII w., które z czasem stały się normą języka ukraińskiego.

Choć przedmiotem badań jest ukraiński język literacki i jego historia, to jednak – dla zrozumienia stopnia złożoności problemu – konieczne jest uwzględnienie aktualnego stanu badań nad rozwojem wschodniosłowiańskich języków literackich i tradycji literackich. Tylko takie podejście pozwoli ustalić przyczynę nieporozumień związanych z periodyzacją literackiego języka ukraińskiego między badaczami różnych epok i ośrodków, a także udzielić odpowiedzi na pytania badawcze:

- Czy tak naprawdę jest język literacki?
- Na czym polega różnica w podejściach badawczych do identyfikacji (charakterystyki) języka literackiego obecnie i w przeszłości?
- Od jakiego momentu można mówić o początku języków literackich?

Dla tak sformułowanych zadań badawczych przyjęto następujące założenia badawcze:

- Do ziem ruskich – Rusi – od początków zaliczano Kijowszczyznę, Perejasławszczyznę, Siewierszczyznę (Mała Ruś). Podkreślimy, że termin „Mała Ruś” był pierwotnie etnonimem własnym, ukraińskim i służył początkowo jako określenie Księstwa Halicko-Wołyńskiego – tak nominowano metropolitę i książąt z tych ziem. Terminy „Mała Ruś”, „Wielka Ruś” dopiero później zostały zinstrumen-

talizowane przez władców moskiewskich, którzy dokonali przesunięć w ich pierwotnym znaczeniu – określenia składowych ziem Cesarstwa Rosyjskiego: Wielkorosji, Małorosji i Rusi Białej uzasadniały imperialne plany carów i dawały ideologiczną podstawę do twierdzeń o istnieniu jakoby jednego ogólnorosyjskiego (trójjedynego) narodu złożonego z Białorusinów, Rosjan i Ukraińców.

- Księstwem Moskiewskim na początku jego istnienia (1213) stała się nie Ruś, lecz tylko jej część – Ruś Włodzimiersko-Suzdalska, którą należy uważać za kolebkę Rosji⁶. Wraz z najazdem mongolskim raptem kilkadziesiąt lat po powstaniu tego tworu państwowego terytoria Księstwa Moskiewskiego zostały podporządkowane Złotej Ordzie, co wytworzyło odrębny typ władzy politycznej, łączącej pierwiastki rodzime i mongolskie, wynikające z doświadczenia poddaństwa: samowolę opresyjnego państwa, stosowanie przemocy, przeświadczenie o konieczności bezwzględного posłuszeństwa państwu, które odbiera wszystko, nie dając poddanym nic w zamian⁷. Wkrótce po zniszczeniu Kijowa siedzibę metropolity przeniesiono najpierw do Włodzimierza nad Kłazmą, a potem do Moskwy (1326)⁸. Już na początku XIV w. władcy znajdujących się pod panowaniem mongolskim ziem włodzimierskiej i moskiewskiej zaczęli stosować tytuł „wielki książę wszech Rusi” (Michał III Jarosławicz, Iwan I Kalita, Siemion Dumny i Wasyl I Dymitrowicz), a od połowy XV w. – tytuł „hospodara wszech Rusi” (książęta moskiewscy: Dymitr Szemiaka, Wasyl II Ślepy, Iwan III Srogi i Wasyl III)⁹, choć władali oni tylko północno-wschodnimi ziemiami ruskimi podległymi Mongołom.
- Etonimy i lingwonimy „ruski”, „Rusin” aż do XVIII w. nie były stosowane w historiografii obcej dla określenia Księstwa Moskiewskiego. Funkcjonowały odrębne etnonimy: Magnus Ducatus Moscuensis, Moscovia lub Muscovia¹⁰. Wśród autocharakterystyk w odniesieniu do państwa moskiewskiego stosowano natomiast obie nazwy: Ruś i Rosja.
- Poczynając od Piotra I, który wcielił w życie ideę ogólnorosyjską/wszechrosyjską poprzez rządy Katarzyny II, przez kolejne trzy wieki Rosja przyjęła obce (ukraińską i białoruską) historię, kulturę i język jako własne. Dlatego dzieje

⁶ Я. Бугайський, *Неспроможна держава. Інструкція з розиматування Росії*, Київ 2022, s. 55.

⁷ R. Pipes, *Rosja carów*, Warszawa 2006, s. 58.

⁸ L. Podhorodecki, *Dzieje Ukrainy*, Warszawa 2022.

⁹ А.Б. Лакиер, *История титула государей России*, „Журнал Министерства народного просвещения” 1847, nr 10–12, s. 107.

¹⁰ *Grand Principality of Moscow*, Britannica, <https://www.britannica.com/place/Grand-Principality-of-Moscow> (dostęp: 5.07.2023).

języka, literatury i kultury staroruskiej (najstarszy okres XI–XIV w.) zbudowane są na mitach, gdyż opierają się głównie na zabytkach piśmiennictwa, malarstwa i architektury z ziem dawnej Rusi Małej i Rusi Wielkiej, których spuścizna w największym stopniu należy do dzisiejszych Ukraińców i Białorusinów i tylko w niewielkim ułamku – do Rosjan. Oznacza to, że najstarsze pisane fakty dotyczące języka rosyjskiego (np. z XI–XII w.)¹¹ rosyjscy naukowcy przedstawiają na podstawie zabytków ukraińskich z licznymi cechami dialektu Polan, Siewierzanów, Drewlan, Dulebów, które później legły u podstaw normy języka ukraińskiego.

- Od XI w. na obszarze Rusi krążyły zabytki języka cerkiewnosłowiańskiego w południoworuskiej (ukraińskiej) i północnoruskiej (nowogrodzko-pskowskiej) redakcji.
- Podstawą ukraińskiego i białoruskiego języka literackiego stały się odpowiednio lokalny dialekt środkowonaddnieprzański i dialekty środkowobiałoruskie. Podstawą rosyjskiego języka literackiego stał się w mniejszym lub większym stopniu dostosowany do potrzeb ludowej obrazowości język cerkiewnosłowiański.

Historiografia problemu

Wprowadzony do obiegu przez naukowców skupionych wokół Imperatorskiej Rosyjskiej Akademii Nauk termin „język staroruski” na określenie jednego języka literackiego i pisanego Rusi okazał się na tyle trwały, że od połowy XIX w. do dziś funkcjonuje w sławistyce jako swoisty aksjomat, niezmiennie używany we współczesnym językoznawstwie historycznym. Jego rozpowszechnienie w filologii doprowadziło do powstania wypaczonego obrazu, a przez to i oceny dziejów języków literackich Ukraińców, Białorusinów i Rosjan. Rosyjska tradycja językowa i literacka operuje terminologiczną substytucją i fałszywą synonimią pojęć *русский/руський язык* (tj. język ruski – język Rusinów) oraz *древнерусский язык* (co może być tłumaczone i jako język staroruski, i jako język starorosyjski). To trudno przekładalna na inne języki

¹¹ Por. antologie i słowniki języka rosyjskiego XI–XIV w.: *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, red. С.Г. Бархударов, Москва 1975; *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, т. 1, red. Р.И. Аванесов, Москва 1988; Н.Н. Дурново, *Хрестоматія по історії руського языка*, Москва 1914; А.Н. Кожин, *История русского литературного языка. Хрестоматия*, Москва 1989; В.В. Иванов, Т.А. Сумникова, Н.П. Панкратова, *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 1990; А.М. Камчатнов, *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 2009.

gra pojęć *русский – российский* (tj. ruski – rosyjski), w której określenie pierwsze, *русский*, łączone jest ze spuścizną kulturową Rusi, ale np. na język polski tłumaczone jest wciąż jako rosyjski (*русский балет* – rosyjski balet), drugie zaś – z państwowością, polityką: *Российская Империя* (Imperium Rosyjskie). Już więc od czasów Piotra I i pojawienia się koncepcji trójjedynego narodu rosyjskiego stosowano mechanizm wprowadzania synonimii terminów „ruski” i „rosyjski”, w którym termin „ruski” stał się określeniem ponadnarodowym, jednym z narzędzi służących m.in. do włączania („zbierania”) ziem ruskich do Imperium Rosyjskiego. Współcześnie stosowane określenie języka starożytnych skrybów jako *древнерусский язык* – język staroruski (ale, jak zostało powiedziane wyżej, starorosyjski w powszechnym, niespecjalistycznym odbiorze) wskazuje na jednoznaczny, bezpośredni związek z terminem *русский язык* (język rosyjski), którego korzenie zostają w ten sposób wydłużone, jego geneza zdaje się sięgać bezpośrednio początków Rusi, rugując z tej spuścizny Ukraińców i Białorusinów. Podobne zamieszanie terminologiczne panuje przy tłumaczeniu lingwoniemu „język staroruski” na języki niestowiańskie, co jest tym bardziej dotkliwie, że odbiorcy tłumaczeń w mniejszym stopniu znają kontekst kulturowy ziem ruskich. W efekcie w języku angielskim funkcjonuje określenie *Old Russian Language* w niemieckim – *Altrussische Sprache*, we francuskim zaś – *la langue ancienne russe*. Tłumaczenia tych terminów z wyżej wymienionych języków bez szczegółowej wiedzy specjalistycznej niejako odrywają opisywane fakty historyczno-kulturowe od kontekstu ukraińskiego i białoruskiego. Dla przykładu: bezpośrednie tłumaczenie na język ukraiński wskazanych wyżej terminów angielskiego, niemieckiego i francuskiego będzie miało postać *давня російська мова*, tj. „starożytny język rosyjski”. Na tego typu manipulacje terminologiczne prowadzące do wynaturzeń faktograficznych, prowadzących do ahistorycznych wizji obecności Rosjan na Rusi Kijowskiej, zwracaliśmy uwagę wcześniej¹².

W sukurs rosyjskiej imperialnej ideologii państwowej przejętej następnie przez doktrynę radziecką przychodzi terminologia. Utrwaleniu opisanych wyżej ujednocień niekompatybilnych terminów „rosyjski” i „ruski” oraz chaosowi terminologicznemu utrudniającemu zrozumienie procesu rozwoju języków pozostałych dwóch ludów wschodniosłowiańskich – Białorusinów i Ukraińców służą opracowania naukowe i encyklopedyczne. Doskonałą tego ilustracją jest np. fakt stosowania przez rosyjskich i radzieckich naukowców terminu „język rosyjski” w znaczeniach:

- całość wszystkich żywych języków gałęzi wschodniosłowiańskiej od czasu pojawienia się wschodnich Słowian na polu historycznym przed powstaniem narodów: wielkoruskiego, ukraińskiego i białoruskiego;

¹² Por. J. Getka, J. Darczewska, *Ruś...*, op. cit., s. 100 i nast.; J. Getka, V. Moisiienko, *Origins...*, op. cit., s. 27–29.

- język pisany, który rozwinął się na bazie wspólnego słowiańskiego języka literackiego (tzw. języka cerkiewnosłowiańskiego), który pełnił funkcje literackie w Rusi Kijowskiej i Rusi Moskiewskiej do powstania rosyjskiego (wielkoruskiego) języka narodowego;
- suma wszystkich gwar i dialektów, które były i są używane jako język ojczysty przez przedstawicieli narodu rosyjskiego;
- język ogólny, standard, język prasy, szkoły, praktyki państwowej¹³.

Kwestie terminologiczne z zakresu filologii mają wymiar wielowiekowej rosyjskiej przemocy ideologicznej. Opiszana rosyjska tradycja terminologiczna niezmienna, jak wspomniano, od czasów carskich poprzez okres radziecki i obecna we współczesnej rosyjskiej mediewistyce całkowicie wyklucza obecność białoruskiego i ukraińskiego komponentu kulturowego w najstarszym okresie piśmiennictwa Rusi. Przekaz ten wzmacniają wnioski z nowych opracowań naukowych, terminologicznie zrównujących de facto określenia „ruski” i „rosyjski”, co pozwala umiejscawiać naród ruski/rosyjski (*русский народ*) na ziemiach smoleńskiej, witebskiej, mińskiej, grodzieńskiej, mohylewskiej, czernichowskiej, kijowskiej, Wołynia i Podola¹⁴ czy też wyliczyć w jednym ciągu, bez żadnego komentarza i rozróżnienia, miasta/ziemie ukraińskie i rosyjskie jako połączone „tą samą odwieczną tradycją”¹⁵. Podane przykłady są reprezentatywne dla nauki rosyjskiej pozostającej (zwłaszcza po 2007 r.) pod wpływem ideologii państwowej, której odzwierciedleniem są działania opisywanej wyżej Fundacji „Russkij Mir” czy tezy zawarte w koncepcji nowego dydaktyczno-metodycznego kompleksu historii ojczyste¹⁶.

Od końca XIX w., mimo postępów w slawistyce i dowiedzenia przez naukowców fałszywości założenia istnienia wspólnoty „staroruskiej”, nie zmieniła się przekazywana w szkołach periodyzacja rozwoju literackiego języka rosyjskiego. Sprowadza się ona do następujących głównych etapów:

- okres kijowski;
- okres moskiewski;

¹³ В.В. Виноградов, *Избранные труды*, Москва 1978, s. 10.

¹⁴ К.А. Смирнова, «Проста мова» как лингвистический феномен (реконструкция глагольной системы на материале Евангелия Тяпинского), dysertacja, Москва 2011, s. 1, <https://www.dissercat.com/content/prosta-mova-kak-lingvisticheskii-fenomen/read> (dostęp: 24.02.2023).

¹⁵ О.Н. Киянова, *Поздние летописи в истории русского литературного языка: конец XVI – начало XVIII веков*, Санкт-Петербург 2010, s. 10.

¹⁶ Zdarzają się oczywiście sformułowania naukowców rosyjskich świadczące o dążeniu do bycia w zgodności z obiektywnymi, nie zaś ideologizowanymi faktami historycznymi, jednak wciąż należy je uznawać za wyjątki. Por. В.М. Живов, *История языка русской письменности*, Москва 2017, t. 1, s. 77.